

NATUURONDERZOEK

Natuurberichten uit de Amsterdamse Waterleidingduinen

DYNAMIEK IN DE ZEEREEP

Maaïke Veer

Foto 1. Machines graven een aanzet voor een stuifkuil in de zeereep, januari 2013 (foto: Maaïke Veer)

INHOUD:

- 1-2. Dynamiek in de zeereep
- 2. Van de redactie
- 2. In memoriam Ab Kessler
- 3. Hoge waterstanden in het duin
- 4. Bokkenorchis in de AWD
- 5. Unieke vondst moeraswolfsklauw
- 5. Gevlekte witsnuitlibellen op de foto
- 6. Zeldzame kevers
- 7. In vogelvlucht
- 7. In memoriam Harm Botman
- 8. Levende duinen: kleine fauna
- 9. Reeën in de AWD
- 10. Versierde pijpenkoppen
- 11. Nieuwe voordeur voor vlermuizen
- 11. Colofon

In de zeereep is tussen strandpaal 70 en 73 de afgelopen maanden het project Noordvoort uitgevoerd, een project om de verstuwingsdynamiek weer op gang te brengen. De maatregelen zijn het verwijderen/klepelen van vegetatie, het afplaggen van vegetatie en het graven van een aanzet voor een stuifkuil. Met een deel van het zand dat vrijgekomen is, is een uitzichtpunt gemaakt. Het doel van de maatregelen is om de verstuwingsdynamiek weer op gang te brengen en om natuurwaarden te herstellen. In de komende vijf jaar gaan we de ontwikkelingen volgen, zowel de vegetatie als de geomorfologie. Tegelijkertijd gaan we samen o.a. met de Vereniging voor Natuur- en Vogelbescherming Noordwijk kijken of, en hoe we een rustgebied op het strand kunnen creëren waar de natuur voorrang heeft.

MONITORING

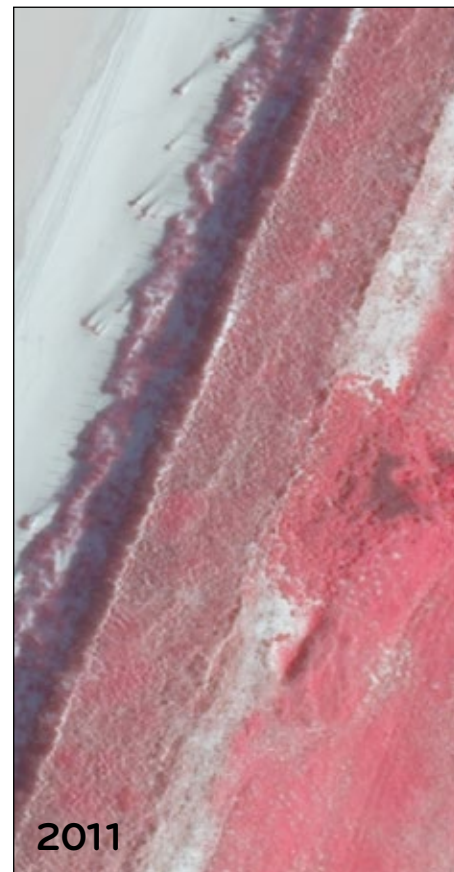
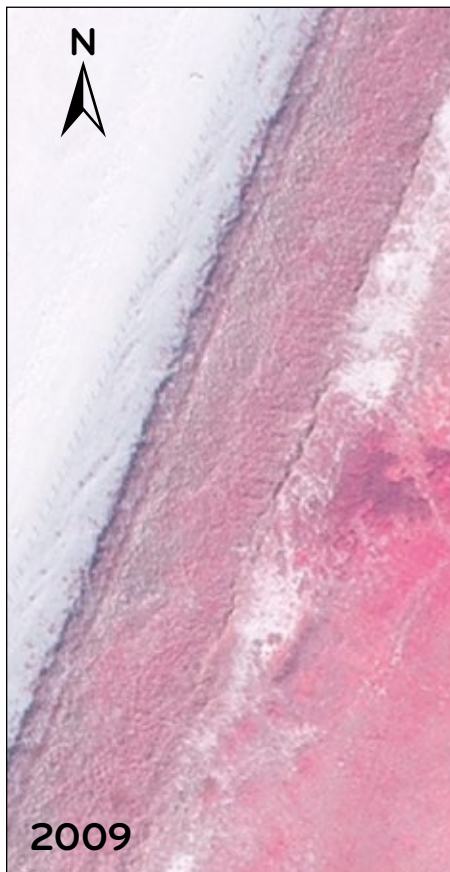
In 2011 is er door Witteveen & Bos een flora- en vegetatiekartering uitgevoerd om de beginsituatie vast te leggen. Dat de zeereep 'ecologisch op slot' zat is een belangrijke reden om het project uit te voeren. In een natuurlijk duinsysteem is de zeereep niet vastgelegd met helm, zoals in onze duinen het geval is, maar vindt door de wind verstuwings van zand plaats. Om het project extra te

onderbouwen zijn de gegevens uit 2011 vergeleken met een flora- en vegetatiekartering van een deel van de zeereep in 1995. Deze analyse wordt momenteel afgerond. In een volgende nieuwsbrief zullen we uitgebreider ingaan op de resultaten, maar een tipje van de sluier kunnen we vast oplichten. Aan de loefzijde zijn lokaal open helmvegetaties vervangen door biestaruwgrasduintjes.

Bij de kartering in 2011 is gebruik gemaakt van de luchtfoto's uit 2009. Op de luchtfoto's van 2011 is echter een langgerekte zone van deze vegetatie te zien, die zich in twee jaar tijd ontwikkeld heeft. Afgelopen winter is deze zone na twee forse stormen weer weggeslagen. Daarmee doemt het idee op dat dit type in het verleden wel eens vaker (kortstondig) voorgekomen kan zijn.

Naast de vegetatie volgt Arens Bureau voor strand- en duinonderzoek voor ons de verstuiwing. Vragen daarbij zijn: hoe ontwikkelen de stuifkuilen zich, het zandtransport, de overstuiving en doorstuiving, zijn er verschillen tussen de ingrepen, is nabeheer nodig? Die laatste vraag is een interessante: op alle plekken zullen wortels aan de oppervlakte komen. Levert dit een probleem op voor de verstuiwing, of niet? Kortom: genoeg interessante informatie om de komende jaren te verzamelen.

Maaik Veer werkt bij Waternet en is onder andere projectleider van Noordvoort.

Luchtfoto's van 2009 en 2011

VAN DE REDACTIE

EINDELIJK VOORJAAR

Maart was een curieuze maand. Na warmterecords in de eerste week, met de eerste waarnemingen van zandhagedissen en dagvlinders, volgde het ene na het andere kouderecord. Zomervogels als de fitis stelden hun aankomst in ons land uit. En zo leek er geen einde aan de winter te komen. Zal het voorjaar eindelijk echt voet tussen de deur hebben gekregen wanneer u dit leest?

Hoewel sommige onderzoekers onverminderd actief waren, is het voorjaar de start van de drukke periode. Hopelijk een periode met mooie

waarnemingen. In 2012 was daaraan in elk geval geen gebrek. In dit nummer staan we stil bij zeldzame planten, kevers en een libel uit het voorbije veldseizoen.

Maar ook de winter ontbreekt niet: want hoe zat het met die hoge waterstanden in het zuiden van de AWD? En wat waren er allemaal voor werkzaamheden gaande in de zeereep en langs de Zandvoortselaan?

Damhertperikelen werden breed in de pers uitgemeten, dat kan u niet ontgaan zijn.

Wij brengen een verhaal over dat familielid: het ree. Of is het de ree? Tot slot zijn we blij dat er aandacht is voor cultuurhistorie, met een stuk over gevonden pijpenkoppen. Al met al een divers nummer voor een divers lezerspubliek dat een gezamenlijke liefde heeft: buiten zijn. Ook ik kan niet wachten tot ik aan mijn eigen voorjaarsonderzoek kan beginnen.

Voor nu veel leesplezier toegewenst. En vooral: veel plezier buiten!

Vincent van der Spek
26 maart 2013

IN MEMORIAM AB KESSLER (1934-2012)

Op 28 december 2012 overleed Ab Kessler, spinnenkenner bij uitstek. Hij heeft tien jaar, van 2001 tot 2011, als vrijwillig redacteur bijgedragen aan deze nieuwsbrief. We waarderen zijn rustige, aandachtige en scherp waarnemende houding tijdens de redactiebijeenkomsten. Toen hij vanwege zijn ziekte niet meer makkelijk naar Leiduin kon komen, zette hij zijn redactiewerk via email voort. Zo kon hij toch nog lange tijd een bijdrage leveren. In zijn overlijdensbericht werd zijn kracht op de meest passende wijze verwoord: *hij laat ons zijn innerlijke stilte na*. De mooie herinneringen blijven. We wensen zijn vrouw Annet – ook vrijwilliger in de AWD – veel sterkte toe.

HOGE WATERSTANDEN IN HET DUIN

Mark van Til en Pierre Kamps

Het zal weinigen ontgaan zijn dat de waterstanden in het duin deze winter recordhoogten bereikten. Vooral in het zuidelijke deel van de AWD stonden, net als vorige winter, veel duinvalleien onder water.

Dat het zo nat was heeft in de eerste plaats te maken met de grote hoeveelheid neerslag die het afgelopen jaar is gevallen. Op een aantal plaatsen wordt deze gemeten in regenmeters, zoals in het Zeeveld en op Leiduin. Voor de tweede keer sinds 1970 is er zowel dichtbij zee als aan de binnenduintrand meer dan 1000 mm neerslag opgevangen. Alleen in 1998 was dat ook het geval. Gemiddeld genomen is er in de AWD vanaf dat jaar nu vijf keer een dergelijke hoeveelheid gevallen. Op Leiduin is in 2012 zelfs bijna 1200 mm gevallen!

STEEDS NATTER, MET NAME IN DE ZOMER

Aan de hand van de langjarige meetreeks die we van deze twee regenmeters hebben kunnen we een beeld schetsen van de ontwikkeling in de jaarlijkse neerslagsom in de AWD. Hieruit blijkt dat er gemiddeld ongeveer 850 mm neerslag valt. Langs de binnenduintrand valt gemiddeld ongeveer 100 mm meer dan dicht bij zee. Voor de bepaling van de jaarlijkse neerslagsom van de AWD is het gemiddelde genomen van beide regenmeters.

Uit de meetreeks blijkt dat de jaarsom in ruim 40 jaar is toegenomen, en dus dat het natter is geworden (zie figuur 1). In de eerste helft (1970 t/m 1990) was het jaargemiddelde ruim 750 mm en in het tweede deel (1991 t/m 2012) ruim 900 mm. Het aantal jaren waarin de hoeveelheid neerslag de 900 mm overschrijdt is sterk toegenomen, van 3 naar 15 keer!

We hebben de neerslaggegevens van de AWD in meer detail bekeken voor wat betreft de verdeling over het jaar. Is de neerslag toegenomen over het hele jaar, of is er een bepaald jaargetijde dat er uit springt? Daartoe zijn de maandgegevens gesommeerd voor de lente (mrt-mei), zomer (jun-aug), herfst (sep-nov)

Geïndeerde duinvallei in de Hazenlegers (foto: Pierre Kamps)

en winter (dec-feb). Het beeld komt naar voren dat met name de zomers natter zijn geworden. Gemiddeld is de hoeveelheid neerslag in de zomer in de jaren 1970 ongeveer 150 mm en vanaf 2000 ca. 250 mm. In het tweede deel van de periode is in ongeveer de helft van de jaren (ruim) meer dan 250 mm regen gevallen, met als absolute topper 2011 met 370 mm regen. De overige seizoenen geven geen duidelijke verandering te zien.

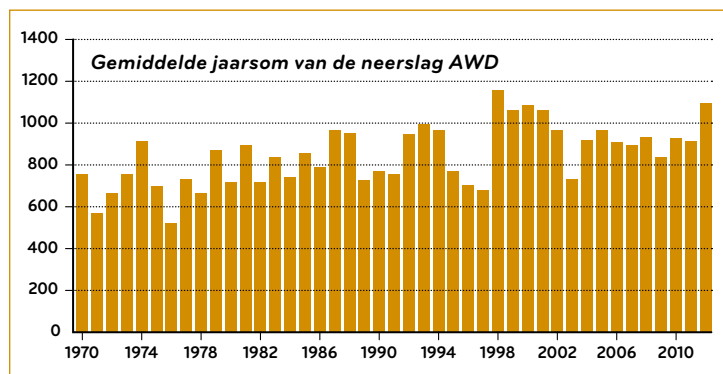
PEILBUIZEN

Dankzij het uitgebreide hydrologische meetnet van Waternet kunnen we aan de hand van peilbuizen de waterstanden in de AWD goed in beeld brengen. Daarmee zien we hoe de toename van de neerslag doorwerkt op de waterstanden in het duin. Dit meetnet vormt de basis voor hydrologische modelberekeningen, die gebruikt worden voor het berekenen van het effect van ingrepen in de waterwinning. Aan de hand hiervan kan goed onderbouwd worden op welke plekken we maatregelen kunnen uitvoeren ten behoeve van het herstel van vochtige duinvalleivegetatie. Dat zullen we de komende jaren in het kader van het Life+ project doen in valleien van de Haasvelderdunnen en het Boeveld en in de omgeving van het Haasveld.

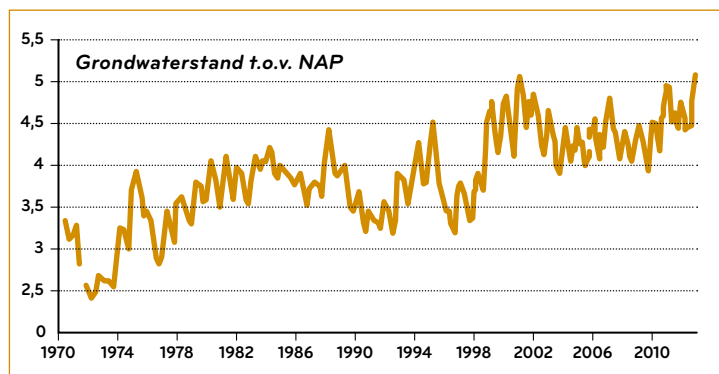
Het effect van de neerslag zien we vooral in het zuidelijk duin, omdat schommelingen ten gevolge van de waterwinning hier minder groot zijn. Bovendien hebben hier al verschillende ingrepen plaatsgevonden die hebben geleid tot een stijging van de grondwaterstand. In 1995 en 2006 is het Van Limburg Stirumkanaal gedempt en is de grondwateronttrekking in dit kanaal gestopt. Begin 2010 is een structurele peilverhoging van het Kromme Schuster- en Nieuwkanaal gerealiseerd. Deze maatregelen én de grote hoeveelheid neerslag hebben ertoe geleid dat de grondwaterstand sterk gestegen is (zie figuur 2) en nu ook duinvalleien op plekken zijn geïndeerd die voorheen 's winters altijd droog bleven. Een voorbeeld hiervan is de omgeving van het Achterhaasveld. Maar ook de in 2006 geplagde valleien van de Hazenlegers staan nu voor een groot deel onder water (zie foto).

Dankzij het hydrologisch meetnet kunnen we de ontwikkelingen goed in de gaten houden en nagaan of de geconstateerde veranderingen een blijvend karakter hebben. We hopen dat natuurlijk wel, aangezien het herstel van vochtige duinvalleien een van de speerpunten is van ons natuurbeleid.

Mark van Til en Pierre Kamps werken voor Waternet. Mark is ecoloog, Pierre hydroloog.

Figuur 1: Gemiddelde jaarsom van de neerslag in de AWD (regenmeter Tilanuspad en Leiduin) in de periode 1970-2012.

Figuur 2: Verloop van de grondwaterstand t.o.v. NAP in put 24H080 bij het Achterhaasveld.

BOKKENORCHIS: EEN BIJZONDERE VONDST IN DE AWD

Afgelopen oktober (2012) zag Jaco Diemeer in de Van Limburg Stirum vallei (VLS) tijdens maaierwerkzaamheden een flink fris groen rozet staan (foto 1). Hij had al direct het vermoeden dat dit misschien van de Bokkenorchis zou zijn.

Jos Lammers

Foto 1. Van Limburg Stirum vallei met op de voorgrond het rozet, 11 oktober 2012 (foto: Jos Lammers)

Foto 2. Bokkenorchis rozetten, VLS vallei, 11 oktober 2012 (foto: Jos Lammers)

Op 11 oktober ben ik er heen gefietst en ik kon niet anders concluderen dan dat het inderdaad om de Bokkenorchis gaat. Het rozet van deze orchidee komt al vanaf half september boven de grond. Eenmaal uitgegroeid bestaat het uit een aantal brede en glanzende bladeren en kan het een aanzienlijke grootte bereiken. Bij nadere bestudering van het rozet van foto 2 blijkt dat het in feite om drie rozetten gaat die vlak tegen elkaar aan staan. Dit komt vaker voor, juist bij deze orchidee. De Bokkenorchis is een vrij grote plant die tot wel 80 cm hoog kan worden, met heel karakteristieke bloemen die voorzien zijn van een lang spiraalvormig gedraaid lipaanhangsel (zie foto 3). De naam dankt de plant aan de bloemen die de geur van bokken hebben. De bladeren zijn stevig en breed en beginnen al tijdens de bloei geel te worden.

UIT HET ZUIDEN

De Bokkenorchis is een orchidee die vanuit zuidelijker streken dankzij het zachter wordende klimaat langzaam maar zeker oprukt naar het noorden. Tot 1950 werd deze orchidee alleen in Zuid-Limburg en de zuidelijke duinstreek (o.a. Voorne) aangetroffen. Sindsdien werd vooral in de duingebieden de Bokkenorchis steeds noordelijker gevonden, tot op Terschelling. En nu dus ook in de AWD.

Wat de kansen voor bloei van de plant(en) in de VLS-vallei betreft leert de ervaring dat alleen de grootste rozetten (5-7 bladig met een doorsnede van vaak meer dan 20 cm) in de voorzomer in bloei komen. Voor bloei komende zomer lijkt het dus nog te vroeg, maar misschien kunnen we het jaar daarop van de bloei genieten? En als dat zo is, is het te hopen dat hij niet ten prooi valt aan de vraatzucht van damherten of konijnen. We houden u op de hoogte.

Jos Lammers doet als vrijwilliger onderzoek naar orchideeën in de Amsterdamse Waterleidingduinen

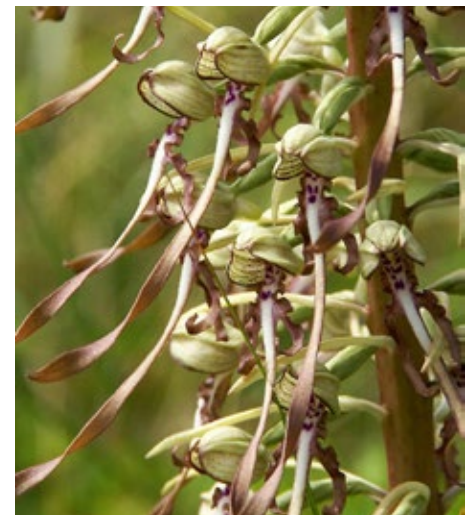

Foto 3 Bokkenorchis, Duin & Kruidberg, Nationaal Park Zuid-Kennemerland, 12 juni 2009 (links) en 10 juni 2008 (rechts) (foto: Jos Lammers)

MOERASWOLFSKLAUW: EEN UNIEKE VONDST IN DE DUINEN

Vincent van der Spek

Moeraswolfsklauw, Groot Zwarteveld, Amsterdamse Waterleidingduinen, najaar 2012 (foto: Johan Goudzwaard)

In het najaar van 2012 trof vrijwilliger Johan Goudzwaard op het Groot Zwarteveld Moeraswolfsklauw aan: een nieuwe soort voor de Amsterdamse Waterleidingduinen. Voor de kalkrijke duinen is dit een unieke vondst.

Moeraswolfsklauw staat op de Rode Lijst van planten, waarop de soort de status vrij zeldzaam heeft. De soort neemt landelijk af. Moeraswolfsklauw komt voor op voedselarme, vochtige tot natte zandgronden en wordt normaliter niet op kalkrijke plaatsen gevonden.

Eerder werden op het Groot Zwarteveld al nieuwkomers als Kraaiheide (1970) en de vleesetende plant Ronde zonnedauw (ca. 2005) gevonden, eveneens soorten die niet met kalkrijke omstandigheden geassocieerd worden. Het Groot Zwarteveld is dan ook een zeer gevarieerde duinvallei, die niet alleen kalkrijke duinvalleivegetaties, maar ook vegetaties gedomineerd door veenmossen herbergt.

Met dank aan Johan Goudzwaard voor het melden van deze bijzondere vondst.

Vincent van der Spek werkt bij Waternet en is onder andere verantwoordelijk voor de coördinatie van de monitoring.

GEVLEKTE WITSNUITLIBEL UITVOERIG GEFOTOGRAFEERD IN 2012

Frans Koning

In 2007 dacht één van onze trouwe tellers in een flits de Gevlekte witsnuitlibel te zien. Helaas was er te kort tijd om een foto te maken. In 2012 werden we echter op verschillende dagen en op verschillende locaties in staat gesteld om deze libel voor het eerst in de AWD uitvoerig te fotograferen.

Aansluitend op het libellenonderzoek van Marcel Wasscher is sinds 1998 de KNNV-Libellenwerkgroep Zuid-Kennemerland actief. In de loop der jaren werden nieuwe soorten als Tengere pantserjuffer en Bruine winterjuffer waargenomen. Daar is nu de Gevlekte witsnuitlibel bijgekomen. De Rode Lijst 2011 voor de libellen vermeldt dat de Gevlekte witsnuitlibel een kwetsbare soort is, waarvoor Nederland in Europees verband een belangrijke rol speelt. Bovendien is het een doelsoort voor de duinen.

Foto 1. Gevlekte witsnuitlibel, mannetje, Amsterdamse Waterleidingduinen, juni 2012 (Marja Koning)

ONTWIKKELING OM TE VOLGEN

In totaal werden op de Rel en de plas op het Groot Zwarteveld in vijf waarnemingen tien individuen genoteerd. De eerste melding kwam van Renate Sprokkereef en Lydeke van Citters op 13 juni bij de Rel. Op 14 juni zag Marja Koning een exemplaar op het Groot Zwarteveld dat goed gefotografeerd kon worden (zie foto 1 en foto 2).

Later werd bekend dat Johan Goudzwaard al op 28 mei een tandem van deze soort bij de Rel had waargenomen. Ook op 20 en 26 juni werden ze door genoemde waarnemers gezien. Ook in andere dungebieden, zoals Meijendel en Voorne, werden deze libellen in 2012 gezien.

Zijn het allemaal zwervers, of krijgen we in 2014 – de ontwikkeling van het larvenstadium naar libelle duurt twee jaar – opnieuw de mogelijkheid om deze soort te fotograferen?

Heeft deze informatie uw belangstelling voor libellen gewekt? U kunt gratis een mini-basiscursus volgen op donderdag 25 april of met een excursie meelopen op zondag 9 juni. Inlichtingen bij Frans Koning, telefoon 023-528 90 09 of e-mail: marja-franskoning@kpnmail.nl

Vrijwilliger Frans Koning coördineert de KNNV libellenwerkgroep Zuid-Kennemerland

Foto 2. Gevlekte witsnuitlibel, mannetje, Amsterdamse Waterleidingduinen, juni 2012 (Marja Koning)

EEN NIEUWE KEVERSOORT VOOR NOORD-HOLLAND

Siem Langeveld

Tijdens het inventariseren van nachtvlinders komen er regelmatig kevers op het verlichte laken af. Veelal zijn het bekende soorten die ook overdag worden gezien. Heiligelijk hoop je dat er eens een bijzondere soort neerstrijkt. Het geduld wordt wel op de proef gesteld omdat veel van deze kevertjes klein zijn en verschillende soorten soms erg op elkaar lijken. Nauwkeurig onderzoek moet dan uitkomst brengen.

Op de avonden van 1 augustus 2003 en 6 augustus 2008 worden diverse keversoorten gevangen. Hieronder bevinden zich enkele soorten uit het geslacht *Cercyon*. Dit zijn een soort waterkevertjes van ongeveer 3,5 mm waarvan in Nederland 21 soorten bekend zijn. De kennis over de levenswijze van deze kevers is beperkt. Er zijn soorten die leven in mest, andere geven de voorkeur aan rottend materiaal. De meesten worden gevonden bij onderzoek aan wateroevers en in uitwerpselen van grote grazers. Ze zijn vaak moeilijk van elkaar te onderscheiden. Met een speciale determinatietabel lukt het me om voor alle vier de soorten die gevangen worden, een passende naam te vinden. Tijdens het determineren blijkt dat er een heel interessante soort tussen zit: op 1 augustus 2003 één en op 6 augustus 2008 twee exemplaren van *Cercyon laminatus*. Zie foto 1 en 2. Onlangs werd de determinatie door specialisten bevestigd.

STIEKEME SOORT

Cercyon laminatus is oorspronkelijk bekend uit Japan. Dit kevertje is in 1957 voor het eerst in Duitsland gevonden. In Nederland werd het eerste beestje twee jaar later gevonden in Lisse, Zuid-Holland. Nadien is hij op verschillende plaatsen in ons land gevonden, niet eerder in Noord-Holland. De eerste drie vangsten in de provincie komen nu dus uit de AWD. Deze soort wordt steeds op licht gevangen. Dat is handig, want dat scheelt een hoop zoekwerk op ongemakkelijke plaatsen. Gewoon in het nette pak bij een goed verlicht laken. Dit gemak heeft echter een keerzijde. Het blijft een raadsel waar hij vandaan komt. Uit de blubber, uit mest of misschien wel uit een vogelnest? Niemand durft er een uitspraak over te doen. Een nieuwe uitdaging is het ontrafelen van de levenswijze van dit kleine beestje. Misschien lukt het om in onze duinen een antwoord te vinden?

Siem Langeveld is vrijwilliger in de AWD. Na veertig jaar (!) stopte hij dit jaar met de zondagsexcursies. Siem blijft gelukkig wel actief als insectenonderzoeker.

Foto 1

Foto 2

Foto 1 en 2. *Cercyon laminatus*. Verzameld in de Amsterdamse Waterleidingduinen op 6 augustus 2008. Deze kevers zijn nog geen 3,5 mm: bijna 7x kleiner dan de diameter van een euromunt (Siem Langeveld)

KLEINE DENNESCHEERDERS UIT AWD IN DATABASE DNA-BARCODES

Siem Langeveld

In 2004 heb ik op diverse locaties binnen de AWD een behoorlijk aantal Kleine dennescheerders waargenomen en verzameld. Na bevestiging van de determinatie door een specialist zijn deze waarnemingen gemeld aan de afdeling Insectenplagen aan bomen en struiken bij de universiteit van Wageningen.

Naar aanleiding van deze waarnemingen kreeg ik van een wetenschappelijk medewerker van Naturalis eind vorig jaar een vraag over recente waarnemingen in onze duinen. Naturalis werkt aan een database met DNA-barcodes – zeg maar de DNA-profielen die uniek zijn voor soorten. Eén van de doelen is om een DNA-profiel van alle flora en fauna van Nederland te verzamelen. Hiervoor wordt bij voorkeur vers materiaal gebruikt. Kleine dennescheerders zien we ze tegenwoordig alleen nog zelden. De laatste vondst was van één exemplaar in 2011. Sinds de vraag hebben we tijdens onze zondagsexcursies met de deelnemers gezocht naar aangetaste dennenloten.

Op 6 januari jl. vonden we twee aangetaste takjes. In elk takje bleek een Kleine dennescheerder te zitten (zie foto). Beide kevertjes zijn in de collectie van Naturalis opgenomen en van één is een tars – het "voetje" van een geleedpotige – gebruikt voor de DNA-barcode. Zelf vind ik het een leuke gedachte dat in zo'n belangrijke database kevertjes uit onze duinen model staan.

Siem Langeveld is vrijwilliger in de AWD. Na veertig jaar (!) stopte hij dit jaar met de zondagsexcursies. Siem blijft gelukkig wel actief als insectenonderzoeker.

Kleine dennescheerder. Verzameld in de Amsterdamse Waterleidingduinen op 6 januari 2013. Op de foto zijn de relatief lange vleugels van deze soort goed zichtbaar (Siem Langeveld)

FOTORUBRIEK

IN VOGELVLUCHT

(foto: Harm Botman)

IN MEMORIAM HARM BOTMAN (1952-2012)

Op zondag 23 december 2012 is fotograaf, kunstenaar, vogelaar en liefhebber van het landschap Harm Botman overleden. Hij was al een tijd ernstig ziek. Zijn betekenis voor de Nederlandse fotografiewereld is groot geweest. Zo zette hij zich halverwege de jaren tachtig in voor het behoud van het unieke Spaarnestad Fotoarchief. Daarnaast organiseerde hij tentoonstellingen en ontwierp hij fotografieboeken. Een paar dagen voor zijn overlijden stonden in de Volkskrant nog zijn foto's van het concert van de Rolling Stones in 1970 in de RAI. Hij was meesterdrukker van zwartwitfotografie en hij beschouwde de gomdruk "als mooiste fotografische techniek ooit". Bij de ingang op het kantoor Leiduin van Waternet hangt het grote drieluik in gomdruk van zijn hand van "de duinen van Gemeentewaterleidingen Amsterdam". Hij was veelzijdig maar bescheiden.

Hij vloog graag, fotograaf Harm Botman. Zijn laatste project bestond uit het vastleggen van het duinlandschap van Zuid Kennemerland, van kust tot binnenduinrand, waar hij een zelfgebouwd lichtgewicht vliegtuigje overheen liet scheren. Op de neus van het vliegtuigje zat een camera, die het natuurgebied vastlegde vanuit het perspectief van een vogel. Waternet heeft de luchtfotocollectie van de AWD aangekocht en we blijven dit speciale tijdsbeeld op deze plaats met u delen.

Op bijgaande plaat is een moment vastgelegd waar Harm als vogelaar bijzonder van moet hebben genoten: zijn vliegtuigje passeerde op 30 september 2011 een buizerd. Harm Botman is nu zelf weggevlogen, hij is 60 jaar geworden.

LEVENDE DUINEN: KLEINE FAUNA

Mark van Til en Luc Geelen

De stichting Bargerveen en de Radboud Universiteit Nijmegen hebben met het Onderzoeksprogramma Levende Duinen in het Noord-Hollands Duinreservaat, Meijndel en de Amsterdamse Waterleidingduinen gekeken naar de effecten op de kleine fauna van de aantasting van het landschap en van de beheermaatregelen begrazing en verstuing. Het eindrapport verscheen in oktober. Wat kunnen we als beheerders hiervan leren?

Het eerste leerpunt is het belang van het microklimaat. Veranderingen in de vegetatiestructuur leiden tot een verandering van het microklimaat op en in de bodem. Dit heeft weer effect op de ontwikkeling van bijvoorbeeld sprinkhaaneieren. Gebleken is dat onder ijle vegetatie de ontwikkeling van sprinkhanen gemiddeld één maand sneller gaat dan onder ruige vegetaties. De vraag was of begrazing de microklimaatcondities voor de ontwikkeling van sprinkhanen in duinen weer kan verbeteren ten opzichte van vergraste situaties. Het microklimaat blijkt wel te verbeteren, maar begrazing blijkt niet in staat de microklimaatcondities van een door kleinschalige verstuing ontstaan ijl duingrasland te herstellen: er ontstaan meer dichte lage grasmatten.

EFFECTEN VAN BETREDING

In reeds aanwezig open zand blijkt, als reactie op betreding, het aantal nesten van grondnestelende fauna gemiddeld een factor drie tot vier maal lager te zijn dan in vergelijkbare onbegraasde locaties. Het uit betreding nemen van open zandplekken levert gemiddeld significant meer nesten per vierkante meter op. Fauna heeft echter wel tijd nodig (> 3 jaar) om deze plekken opnieuw te koloniseren. Daar staat wel weer tegenover dat op de zogenaamde terracettes, de looppadjes van grazers op hellingen, drie of vier maal meer nesten van o.a. bijen, wespen, kevers worden aangetroffen dan op begroeide hellingen zonder betreding. Aan de ene kant is er dus verstoring maar aan de andere kant ook nieuwe nestgelegenheid. De beheerder zal dus maatwerk moeten leveren.

EFFECT VAN STUIVEND ZAND

Overstuing van helmvegetaties blijkt te leiden tot hogere dichtheden aan blasprietkevers. Deze kevers kunnen op hun beurt weer een belangrijk voedselbron vormen voor bijvoorbeeld de grauwe klauwier. Op dynamische plekken is méér vers wortelmateriaal aanwezig dat beter verteerbaar is voor keverlarven. En het wortelmateriaal heeft ook nog eens méér belangrijke mineralen voor de ondergrondse knagers. Ook variatie in overstuing van duingraslanden blijkt voor grotere variatie te zorgen in de soortensamenstelling van diergroepen (kevers, wantsen, vliegen en muggen).

Het zuidwestelijk deel van de AWD wordt gekenmerkt door een zeer gevarieerde vegetatie (foto: Herman van Oosten)

De overstuing stimuleert de aantallen en diversiteit van karakteristieke duinfauna, wat weer van belang kan zijn voor een soort als de tapuit. De kleinschalige variatie in het terrein levert zo een grotere biodiversiteit. Voor de beheerder wordt het de kunst om verstuingdynamiek in verschillende gradaties te stimuleren.

RECENTE EN TOEKOMSTIGE ONTWIKKELINGEN IN DE AWD

Op veel plaatsen worden met succes runderen en schapen ingezet om ruige grassen en Amerikaanse vogelkers terug te dringen. Eigen onderzoek door Waternet in verschillende begraasde gebieden in de AWD heeft duidelijk gemaakt dat de herstelde duingraslanden worden gekenmerkt door een gesloten grasmatt. Uit het Onderzoeksprogramma Levende Duinen is naar voren gekomen dat het microklimaat daarin niet gunstig is. En dat daarmee dus ook herstel van de kleinschalige verstuingdynamiek van groot belang is voor de ontwikkeling van een gevarieerd duinlandschap met een rijke afwisseling in vegetatiestructuur. In het kader van het aanpakken van de negatieve effecten van de stikstofdepositie zullen de komende jaren waarschijnlijk binnen de dichte duingraslandvegetatie op verschillende plekken stuifkuilen worden hersteld.

Het is interessant in dat opzicht ook eens te kijken naar recente ontwikkelingen in het zuidwestelijke deel van de Luchterduinen. Dit was van oudsher een van de meer dynamische delen van de AWD. Dit gebied wordt niet

beheerd met ingezette grazers. Konijnenbegrazing en verstuing waren hier sinds midden jaren negentig sterk verminderd door het VHSV-virus, in combinatie met een lange periode van natte jaren. Het gebied was dan ook op grote schaal gestabiliseerd en de vegetatie is veel dichter geworden. Mede dankzij een spectaculair herstel van de konijnenstand, wellicht in combinatie met langdurige droogteperiodes in voorjaar en zomer, is hier zowel de verstuing als de natuurlijke begrazing weer helemaal hersteld. Dit heeft geleid tot het ontstaan van een kleinschalige afwisseling van stuifkuilen, al dan niet overstoven duingrasland, mosveldjes en kleine stukjes met hooggrazige vegetatie. De konijnen spelen met hun grazen en graven een essentiële rol bij het ontstaan van deze zeer rijke schakering. In het aangrenzende voormalige gedempte Van Limburg Stirumkanaal heeft zich onder invloed van lokaal voortdurende overstuing vitale helmvegetatie gevestigd. Het is spannend of deze ontwikkelingen hier nu ook zullen leiden tot herstel van de fauna.

Luc Geelen (beleidsadviseur ecologie) en Mark van Til (senior adviseur ecologie) werken bij Waternet.

Bron: Bart Wouters en Eva Remke, 2012, Onderzoeksprogramma Levende Duinen. Stichting Bargerveen

DE REE OF HET REE?

Luc Geelen en Leo van Breukelen

In Nederland zijn reeën geen zeldzaamheid. In 2006 werd het aantal landelijk op minimaal 58.000 dieren geschat. In de Amsterdamse Waterleidingduinen zien we ze de laatste jaren echter steeds minder. Dat is geen verrassing. Het is daarom goed om het ree weer eens wat aandacht te geven.

Reeën leven in het voorjaar en de zomer min of meer solitair. Volwassen reebokken zijn in die periode territoriaal. Algemeen wordt aangenomen dat vrouwelijke reeën niet territoriaal zijn, maar ze hebben wel een eigen leefgebied dat door de jaren heen blijft bestaan. In de herfst en winter leven ze vaak in groepjes. Meestal overlapt het territorium van een mannetje met dat van één of meerdere vrouwtjes, maar niet met andere mannetjes. Leefgebieden van vrouwtjes overlappen over het algemeen ook niet met elkaar, maar soms komt het gebied van een ouder vrouwtje geheel of gedeeltelijk overeen met dat van haar dochters. Een ree kan maximaal 14-18 jaar worden, maar de meeste dieren in het wild worden slechts zeven, acht jaar oud. Ook in de AWD blijken reeën meestal niet ouder te worden: slechts een enkeling haalt de tien jaar.

LEKKERE PLANTEN

Het ree heeft als relatief kleine hertachtige een hoge energiebehoefte en is niet goed in staat vezelig voedsel te verteren. Het zijn herkauwers met een spijsvertering die het voedsel veel sneller, maar ook slechter verteert dan grote herkauwers. Reeën zijn daarom aangewezen op lichtverteerbaar en energierijk voedsel. Ze eten bij voorkeur jonge, eiwitrijke en vezelarme plantendelen: vooral knoppen en jonge bladeren en twijgen van bomen en struiken, maar ook de malse delen van kruiden en grassen staan op het menu.

Zowel uit vraatsporenonderzoek als analyse van keutels blijkt dat per seizoen steeds andere plantengroepen favoriet zijn. In de AWD maken gras en kruiden in april en mei bijna de helft van de totale voedselconsumptie uit. Aan het eind van de zomer eten ze ook graag vruchten

en noten. Speciale aanpassingen in de speekselklieren maken het mogelijk voedsel te eten met hoge gehalten aan tannine (looistoffen), voedsel dat door andere dieren wordt gedeeld. Doordat het ree heel selectief de meest malse planten en plantendelen selecteert, reflecteert het dieet door het jaar heen goed de jonge groeifasen van de verschillende plantensoorten. Van de struiken worden vooral kardinaalsmuts, meidoorn, duindoorn, gewone liguster, kruipwilg en ook Amerikaanse vogelkers gegeten. Van de kruiden zijn o.a. dauwbraam, schapezuring en gewone brandnetel een belangrijke voedselbron. Van de grassen worden vooral de zwenkgrassoorten gegeten, maar ook de jonge delen van duinriet, zegges en struisgrassen staan op het menu.

Door keutels uit te pluizen is gebleken dat in de Amsterdamse Waterleidingduinen reeën en damherten vrijwel hetzelfde menu hebben. Damherten kunnen echter ook kwalitatief wat slechter voedsel verteren en zijn in staat een grotere vetvoorraad aan te leggen.

VOEDSELCONCURRENTIE IN DE WINTER

In de winter is het voedsel waaruit door grazers relatief snel energie kan worden gehaald zeer beperkt. Reeën kunnen geen grote vetvoorraden aan leggen (zoals runderen) en zijn daarom gedwongen ook in de winter kwalitatief relatief goed voedsel te zoeken. In de herfst en winter worden veel eikels en beukenootjes (mast) en stekelvarens gegeten. Maar dat goede voedsel is maar beperkt beschikbaar, zeker met alle concurrenten in de AWD. Door een seizoensaanpassing van hun vertering en hun activiteitenpatroon zijn ze toch goed in staat de winter te overleven.

De overlap in het menu tussen ree en damhert is het grootst (70-75%) in de winter wanneer er weinig voedzame planten zijn. In deze periode zijn beide soorten in de AWD in grote mate afhankelijk van hetzelfde voedsel, zoals de juist al genoemde stekelvarens, eikels en beukenootjes. Ze beconcurreren elkaar dus. Dit zal vooral gebeuren in winters met weinig mast. We verwachtten al dat het kleinere en selectievere ree meer last van de voedselconcurrentie zou hebben dan het grotere damhert. Deze gedachte lijkt nu te worden onderbouwd door de resultaten van tellingen: een (snel) groeiende damhertpopulatie en een krimpende reeënpopulatie. Figuur 1 geeft het verloop van de tellingen weer. In de jaren 1990 profiteerde het ree duidelijk van de toename aan voedsel (dichtgroeien van het landschap) in de AWD. Tussen 1996 en 2003 hebben we de hoogste aantallen reeën geteld. Nu het landschap door allerlei oorzaken weer opener wordt zien we de reeënpopulatie in de AWD duidelijk afnemen. De vraag is nu of het ree zich in de AWD kan handhaven in een lage dichtheid.

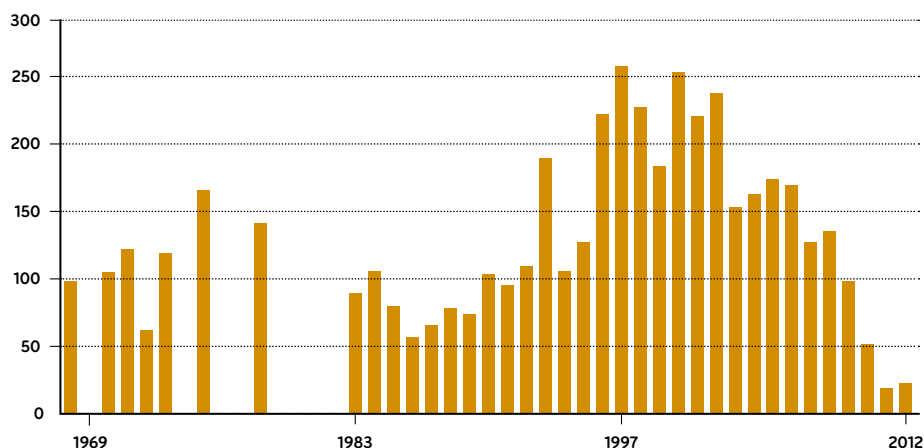
DE OF HET?

Om nog even terug te komen op de titel...is het nu het of de? Bij de meeste zoogdiersoorten spreken we in het dagelijks taalgebruik van 'de' soort, maar bij hertachtigen en zwijnen juist van 'het'. Volgens het groene boekje mag zowel de als het gebruikt worden. En Wikipedia zegt dat het de ree is en dat het ree meer gebruikelijk is in de jachttaal. Maar ook de zoogdierenvereniging blijkt gewoon het ree te zeggen. (zie: <http://www.reewild.nl/het-ree/>). Duidelijk toch? Maar even doorklikkend naar .../het-ree/leefomgeving/ spreken ze vrolijk weer van de ree. Het is maar dat u het weet.

En mocht u twijfelen tussen een ree of een damhert: een ree is goed herkenbaar aan zijn achterwerk. De witgele vlek op het achterwerk, "de spiegel" is door het ontbreken van een staart bij reeën zeer opvallend.

Luc Geelen en Leo van Breukelen zijn beide verbonden aan Waternet. Luc is beleidsadviseur ecologie, Leo is naast teamleider ook damherten- en reeënkenner.

Figuur 1: Minimale aantal aanwezige reeën in de AWD. Conservatieve schatting n.a.v. wintertelling.

VERSIERDE PIJPENKOPPEN IN DE VAN LIMBURG STIRUMVALLEI

Hans Vader

Foto 1. Pijpenkop met mandje als versiering
(foto: Hans vader)

Foto 2. Pijpenkop met paardentram
(foto: Hans vader)

Foto 3. Pijpenkop met boomtak
(foto: Hans vader)

Ook in 2012 leverden de zoektochten voor archeologie in het noordelijk deel van de Van Limburg Stirumvallei weer enige pijpenkoppen op. Datering was moeilijk. In tegenstelling tot de gladde onversierde pijpenkoppen, waren de koppen mooi met reliëf versierd.

Deze hiellose pijpenkoppen (dus zonder hielmerk) behoren niet tot de echt oude pijpen. De eerste pijpkop die ik vond had als versiering een gevlochten mandje. Deze versiering werd echter door meerdere pijpenmakers gebruikt, ook elders in het land. Omdat het grootste deel van de vondsten in de AWD afkomstig is van Goudse pijpenmakers ben ik er vanuit gegaan dat dit ook voor de vondsten uit de Van Limburg Stirumvallei geldt.

GOUDSE PIJPENMAKERS

De Goudse pijpenmakers zoals Goedewagen, van der Kleijn en van der Want komen als makers in aanmerking. Gelukkig zijn op internet catalogi van pijpenmakers te vinden (bijv. <http://www.claypipes.nl/>). Hierin vond ik ook het mandje als versiering. Niet één afbeelding was exact gelijk aan de door mij gevonden pijpenkop, maar de datering zal ca. 1870 zijn, mogelijk iets later.

Bronnen

Vader, H. 1999. De historie van boerderij "Het Paradijs". In: Nieuwsbrief Natuuronderzoek, Amsterdamse Waterleidingduinen. In: Nieuwsbrief, jaargang 9 nr. 1 februari 1999.

Vader, H. 2000. Van Limburg Stirumkanaal geeft geheimen prijs. In: Nieuwsbrief Natuuronderzoek Amsterdamse Waterleidingduinen, jaargang 10 nr.2, juni 2000.

LASTIGE VERSIERING

De tweede (deel van) een pijpenkop was lastiger te achterhalen. Het heeft als afbeelding een treinstel. Duidelijk is te zien dat er passagiers in de coupé zitten, maar ook er bovenop. Mijn eerste idee was dat het een stoomtrein was, maar ik kon geen afbeelding vinden van passagiers op het dak. Na langdurig zoeken vond ik een afbeelding van een postkoets en een paardentram. Hierop is te zien dat op het dak ook passagiers zitten. Het feit dat er drie stel wielen onder de coupé zichtbaar zijn, heeft mij doen besluiten dat het geen trein maar een paardentram is. De datering bij de afbeelding is Gouda, 1860-1880.

EEN GRILLIGE VERSIERING

De derde pijpenkop ziet er erg grillig uit. Na schoonmaken bleek de versiering te bestaan uit een boomtak, die met zijn zijtakken een pijpenkop omvat. Zoeken in catalogi van Goedewagen laat een exportpijpe zien, wat er sprekend op lijkt. Dat is een kort pijpje van ca. 12 cm lang. Helaas heeft de catalogus geen datum. Ook een catalogus van de firma van der Want laat zo'n zelfde versiering zien, wat ook in meerdere catalogi voorkomt, zelfs tot en met 1924.

Vader, H. 2007. Boeren in de Van Limburg Stirumduinen. In: Natuuronderzoek, natuurberichten uit de Amsterdamse Waterleidingduinen, jaargang 17, nr. 3, oktober 2007.

Vader, H. 2011. Pijprokers in de Van Limburg Stirumvallei. In: Natuuronderzoek, natuurberichten uit de Amsterdamse Waterleidingduinen, jaargang 21, nr. 1, 2011.

WIE WAREN DE ROKERS?

De rokers van deze pijpen waren waarschijnlijk eenvoudige lieden die hier vóór het graven van het Van Limburg Stirumkanaal arbeid verricht hebben, want de pijpen behoren tot de goedkopere soorten. Het kunnen jagers, jachtopzichters of kleine boertjes geweest zijn die hier een akkertje bewerkt hebben, of mannen die het stuivende zand vastlegden. In het uiterste geval kunnen het mannen geweest zijn die aan het graven (met de hand) van het Van Limburg Stirumkanaal hebben meegeholpen. Maar de meeste pijpjes lijken wat ouder dan ca. 1890, toen met het graven begonnen werd.

Hans Vader was vele jaren werkzaam als boswachter bij Waternet. Als vrijwilliger is hij onder andere actief in de historische werkgroep en bij het vogelringstation.

RECTIFICATIE

Een kleine rectificatie/aanvulling op mijn artikeltje over pijprokers in de van Limburg Stirumvallei in nr. 1 van Natuuronderzoek 2011: daar waar ik vermeld dat de pijpkoppen gebotterd zijn, moet worden gelezen: geglaasd. Ik heb twee verschillende bewerkingen verwisseld. Botteren (denk aan bot maken) is het afronden van de bovenrand van de pijpkop. Glazen is glad maken of polijsten. Dat gebeurde met een agaaststeen waarmee de klei glad gestreken werd. Hierdoor ontstond een betere kwaliteit pijp. Het zal duidelijk zijn, dat dit glazen niet kan met een pijp waarop een reliëfversiering aanwezig is.

NIEUWE VOORDEUR

Vincent van der Spek

De aanleg van de natuurbrug over de Zandvoortselaan, dat de AWD met het Nationaal Park Kennemerland-Zuid verbindt, is afgelopen winter begonnen. Een bunker waar jaarlijks vleermuizen in overwinteren verdween daarbij onder het zand. Maar deze overwinterplek ging daarmee niet verloren!

Op foto 1 is te zien dat een invliegkoker – een speciaal door fa. Kijlstra aangepaste rioleringsput – voor de oorspronkelijke ingang wordt geplaatst. Fa. gebr. Beentjes verzorgde de voorbereiding en de afwerking. De bunker is inmiddels helemaal onder het zand verdwenen. Nu steekt de koker met speciale invlieggaten boven de grond uit, zodat de bunker nog altijd bereikbaar blijft voor de vleermuizen.

BUITEN DE DEUR

Ondanks pogingen om de vleermuizen hier voor één winter buiten de deur te houden, hadden zeven Watervleermuizen (foto 2) toch een gaatje gevonden en zich in de bunker verschanst. Ze hebben aan een spleetje van 1 cm al genoeg. Bureau Waardenburg werd om advies gevraagd. De toegangsoening waarop de koker is aangesloten, is tijdelijk met worteldoek afgeschermd. Dit hield het klimaat op peil en daarmee bleef de bunker ook donker tijdens de werkzaamheden. Die waren ook afgestemd dat het snel en efficiënt verliep. Het bevestigen van een ladder in de schacht – zodat de vleermuisonderzoekers volgend jaar de bunker kunnen bereiken om ze te tellen – is met het oog op mogelijke verstoring uitgesteld. Na afloop van het plaatsen van de koker en het gedeeltelijk aanvullen met grond bleken de vleermuizen nog geheel in rust in de bunker te hangen.

Foto 1. Het plaatsen van de nieuwe vleermuizen toegang met een mobiele kraan van Wilder uit Limmen, 20 februari 2013 (foto: Floor van der Vliet)

Foto 2. Watervleermuis, januari 2013 (foto: Vincent van der Spek)

HANGPLEKKEN

Zoals in de vorige nieuwsbrief werd vermeld zijn in vijf bunkers in de omgeving vleermuisvriendelijke maatregelen genomen. Nieuwe hangplekken zijn buiten bereik van Bosmuizen (*Apodemus sylvaticus*) gehangen: die kunnen tot wel 1,5 meter hoog kunnen springen. Deze beruchte alleseters lusten namelijk wel een slapende vleermuis. Sommige hangplekken bieden de vleermuizen de mogelijkheid om te liggen, andere juist om te hangen. Er zijn materialen zoals baksteen of dakpannen gebruikt, omdat die goed vocht kunnen opnemen. Ten slotte is voor een aantal bunkers een hek aangebracht. Dit is om het interne klimaat te verbeteren en tegelijkertijd om inbraken te voorkomen. Net

als de bunker midden in het plangebied zullen ook deze bunkers jaarlijks worden gemonitord.

Er zaten in januari in deze bunkers wat minder vleermuizen dan vorig jaar (dat gold overigens voor de hele AWD), maar er waren wél exemplaren die al van de speciaal ingerichte hang- en ligplekjes gebruik maakten. Pas over enkele jaren is te zeggen of de maatregelen effect hebben gehad: vleermuizen hebben doorgaans tijd nodig om nieuwe plekken te ontdekken.

Met dank aan Floor van der Vliet en Anne-Jifke Haarsma.

Vincent van der Spek werkt bij Waternet en is onder andere verantwoordelijk voor de coördinatie van de monitoring.

COLOFON

Redactie:

Luc Geelen	redacteur
Martin Jonker	redacteur
Vincent van der Spek	eindredacteur
Paul van der Stap	redacteur
Mark van Til	redacteur

Reacties op artikelen of (ideeën voor) kopij zijn altijd welkom op natuuronderzoek@waternet.nl

Hebt u nieuws of kopij? Dat ontvangen wij voor de volgende nieuwsbrief graag vóór 1 juni 2013.

Overname en bewerking van artikelen, gegevens en illustraties uit deze uitgave is alléén toegestaan met bronvermelding en uitsluitend na verkregen toestemming van de redactie en - indien ondertekend - van de auteur(s).

